

Eindrapport

‘Pilot interreligieuze dialoog met jongeren’

Met kenmerk 201865005.013.304

December 2023-juli 2025

**Geloven in
Samenleven**

Verbinden van verschillen en opkomen voor elkaar

**Mogelijk gemaakt door
Het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid**

Den Haag, 26 augustus 2025

Projectteam:

Rasit Bal

Anne-Maria van Hilst

Danielle Leder

Inhoudsopgave

1. Inleiding	2
2. Doelstellingen en activiteiten van het project.....	3
3. Voorbereidingen en de gevolgen van de oorlog in Israël en Gaza.....	4
3.1 Voorbereidend onderzoek.....	6
4. Methodiek (van uitvoering)	7
4.1 Doelgroep	7
4.2 Werving voor dialoogsessies en interviews	8
4.3 Gespreksmethode bij bijeenkomsten (socratische dialoog).....	10
4.4 Toelichting vragenlijst bij interviews.....	12
5. Opbrengsten/Resultaten	12
5.1 Bijeenkomsten en Dialoogsessies	12
5.2 Resultaten van verdiepende interviews	14
6. Besteding van middelen	15
7. Eindresultaten en conclusie	17
8. Geleerde lessen	18
9. Beleidsadvies: investeren in duurzame interreligieuze dialoog met jongeren	20
Bijlage 1. 'Vragenlijst voor de interviews'	22
Bijlage 2: reflectie en bevindingen van dr. B. van den Berg	24

1. Inleiding

De Nederlandse samenleving is de laatste decennia superdivers geworden. Mensen van verschillende culturele en religieuze achtergronden leven en werken naast elkaar. Zij komen elkaar tegen op de werkvloer, straat, school, universiteit. Samen vormen zij de Nederlandse samenleving. In tegenstelling tot een homogene samenleving waar er sprake is van een grote gemeenschappelijke noemer (taal, cultuur, omgangsvormen, gedeelde geschiedenis enzovoort), heeft een superdiverse samenleving deze gemeenschappelijke noemer nauwelijks of onvoldoende ontwikkeld. Vooral als de samenstelling van zo'n samenleving vanwege de internationale migratie te snel verandert. De sociale samenhang in de samenleving komt hierdoor sterk onder druk te staan.

Het is niet alleen de migratie die de sociale cohesie onder druk zet, maar ook de voortdurende individualisering in de samenleving maakt dat verbondenheid in de samenleving afbrokkelt. Ook de internationale conflicten die in onze samenleving doorwerken via de sociale media, zetten de samenhang onder druk. Wij zien dat deze veranderingen grote gevolgen hebben voor de politieke en sociale verhoudingen en het functioneren van de rechtsstaat en openbare orde. De identificatie van burgers van collectieve instituten neemt af. Het is een collectieve uitdaging voor alle burgers en publieke instituten om te werken aan sociale cohesie.

Er groeit een nieuwe generatie op die onvoldoende bekend is met deze historisch gegroeide collectieve instituties en de oorsprong van de sociale bindingen van de Nederlandse samenleving. Waaronder de sociale functie van de religieuze tradities. De verbindende tradities en collectieve oriëntaties die de sociale samenhang ondersteunen en bevestigen, verliezen hun gezag. Wij zien dat aan de ene kant deze sociale en culturele functie van de religieuze traditie onder druk komt te staan en aan de andere kant zien wij dat de verbondenheid van de nieuwe generatie met de samenleving erodeert. Het is niet meer dan normaal dat wij ons over deze trend zorgen maken.

Stichting Geloven in Samenleving (GIS) heeft een pilot projectvoorstel ingediend bij het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid om dialoog en ontmoetingsbijeenkomsten voor jongeren van verschillende achtergronden te organiseren. Dit projectvoorstel is gehonoreerd en wij mochten aan de slag gaan. In ruim 18 maanden, van december 2023 tot juli 2025, hebben wij gewerkt aan de uitvoering. In 8 bijeenkomsten hebben wij jongeren van verschillende achtergronden bij elkaar gebracht en ze begeleid naar een vruchtbare dialoog. Wij hebben 123 jongeren van verschillende achtergronden bij elkaar gebracht.

Met onze begeleiding waren zij in staat om elkaar te ontmoeten en ervaringen uit te wisselen. Ondanks de drempels die opgeworpen werden door moeilijke thema's als de oorlog in Israël en Gaza en maatschappelijke polarisatie in Nederland is het de jongeren gelukt om met ons te werken aan verbinding, uitwisseling en van elkaar leren. In dit eindverslag geven wij een overzicht hoe wij deze geplande activiteiten ten uitvoer hebben gebracht en wat de resultaten daarvan zijn. Deze resultaten en bevindingen zijn

natuurlijk niet representatief voor de jongeren in Nederland. Wat zij naar voren hebben gebracht is een uitdrukking van hun persoonlijke ervaringen en opvattingen.

2. Doelstellingen en activiteiten van het project

In de aanvraag van het project hebben wij uitvoerig besproken dat de afstand tussen verschillende bevolkingsgroepen groter aan het worden is. Onder de verschillende geloofsgemeenschappen zagen wij een vorm van 'dialoog-moeheid' zichtbaar worden. De oorlog in Israël en Gaza heeft deze afstand alleen maar groter gemaakt. Maatschappelijke tegenstellingen en spanningen uit zich als polarisatie en fragmentatie in de samenleving. In het publieke en politieke debat zien wij dat tot uiting komen. Als gevolg hiervan komt de sociale samenhang in onze samenleving onder druk te staan. Afgelopen jaren zagen wij al dat de ontmoetingsbijeenkomsten tussen de verschillende bevolkingsgroepen terugliepen. In diverse publicaties van CBS¹, Regioplan², CIDI³ en NCAB⁴ werd naar voren gebracht dat er sprake is van opvallende toename van discriminatie en antisemitisme in de samenleving. Via onze eigen contacten krijgen wij bovendien signalen dat de behoefte voor dialoog, ontmoeting en uitwisseling belangrijker is geworden.

Met dit project willen wij hierop reageren en ons inzetten om die afstand te overbruggen en te zorgen dat de afstand niet onoverbrugbaar wordt. Het hoofddoel van dit project kunnen wij als volgt formuleren: het bevorderen van wederzijds begrip en het verkleinen van de maatschappelijke afstand tussen jongeren van verschillende religieuze achtergronden. Daarbij stonden drie concrete doelstellingen centraal:

- Het scheppen van gunstige voorwaarden voor interreligieuze ontmoeting van jongeren van verschillende geloofsovertuigingen,
- Het stimuleren van wederzijdse en positieve beeldvorming door middel van ervaringsuitwisseling,
- Het vergroten van weerbaarheid en veerkracht onder jongeren in een context van toenemende maatschappelijke spanningen.

Om deze doelstellingen te realiseren hebben wij de volgende activiteiten gepland:

- Het ontwikkelen van een methodiek voor ontmoeting en gespreksvoering,
- Het organiseren van bijeenkomsten in minimaal 5 gemeenten (onder meer Amsterdam, Utrecht, Den Haag, Rotterdam, Arnhem en Eindhoven) met een bereik van minimaal 100 jongeren. Met als doel dat zij elkaar ontmoeten en ervaringen uitwisselen. Deze bijeenkomsten zouden wij de lastige thema's centraal stellen, zoals discriminatie, antisemitische, moslimhaat en de oorlog in Israël en Gaza.
- Doen van een onderzoek naar de bereidheid van jongeren om deel te nemen aan interreligieuze dialoog
- Samen met de jongeren bezoeken van elkaars gebedshuizen

¹ CBS: Ervaren discriminatie in Nederland, 13-12-2024

² Regioplan en NCDR: Nationale onderzoek moslimdiscriminatie, 31 januari 2025

³ CIDI: Monitor Antisemitische Incidenten Nederland 2024

⁴ NCAB: Nieuwsbericht van 14-07-2025

- Houden van interviews in het kader van onderzoek over de moeilijke thema's en dialoogbijeenkomsten

3. Voorbereidingen en de gevolgen van de oorlog in Israël en Gaza

Wij waren klaar met ons projectvoorstel om te starten, toen kregen wij de aanval van Hamas op Israël op 7 oktober 2023. De impact daarvan was ongekend. Op dat moment konden wij de gevolgen niet overzien. Wij zagen snel daarna dat de gevolgen overal merkbaar waren. Ook in onze samenleving begonnen wij de gevolgen te ondervinden. Spanningen waren zo groot dat zelfs OJCM zich genoodzaakt voelde om even pas op de plaats te maken. Contacten waren verbroken en het was voor de betrokkenen een te grote belasting om met elkaar in gesprek te blijven. Via allerlei kanalen (media, politieke discussie en internationale instituten) zagen wij de gevolgen van de oorlog in Israël en Gaza onze maatschappij binnendringen. Mensen gingen elkaar aanspreken alsof zij rechtstreeks schuldig waren aan de situatie daar. Wij hielden ons hart vast. De maatschappelijke polarisatie die wij al hadden, is nog scherper geworden. Wij zagen dat er rondom dit conflict kampen begonnen te ontstaan die elkaar beschuldigden en verantwoordelijk hielden voor de situatie in Gaza. In dit maatschappelijk-politieke klimaat leek het heel lastig om te werken aan verbinding, bruggen bouwen en uitwisseling.

De eerste maanden na de toekenning van het project hebben wij veel tijd uitgetrokken om ons hierover te bezinnen. Wij hebben gesprekken gevoerd met betrokkenen van het Overlegorgaan Joden, Christenen en Moslims, Raad van Kerken, Contactorgaan Moslims en Overheid en de Liberaal Joodse Gemeente. Het was voor ons van belang om ons gesteund te voelen bij de uitvoering. Daarnaast hebben wij in onze eigen kring en gemeenschappen waarin wij ons ingebed voelen, verkend hoe mensen staan ten opzichte van dialoog met de mensen van andere godsdiensten, maatschappelijke polarisatie, conflict in het Midden-Oosten.

Aan de hand hiervan hebben wij getracht om een inschatting te maken of onze plannen haalbaar waren of niet. Wij kwamen niet alleen kritische vragen tegen maar ook weerstand om met elkaar te ontmoeten en te praten over zulke heftige vraagstukken. Ook met de jongeren/studentenorganisaties hebben wij contact gehad en verkend hoe zij hierin staan. Uiteindelijk zijn wij tot de conclusie gekomen dat de uitdagingen heel groot zijn. Wij kwamen ook mensen tegen die heel erg overtuigd waren van de behoefte van verbinding, dialoog en uitwisseling. Volgens hen was het juist nu nodig om hiermee door te gaan. Deze opstelling voelden wij ook bij OJCM-betrokkenen.

Deze verkenning heeft opgeleverd dat wij door konden gaan. Die steun hebben wij ook gekregen van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Dat de staatssecretaris ons project heeft aangehaald in zijn brief aan de Kamer was ook een steuntje in de rug. Wel hebben wij een en ander heroverwogen om onze kansen op slagen te vergroten. De gevolgen van dit conflict op onze aanpak kunnen wij als volgt samenvatten:

1. De gebedshuizentour die oorspronkelijk in onze aanvraag was opgenomen kon helaas niet meer doorgaan omdat vanwege de verhoogde veiligheidsmaatregelen die werden genomen, verplaatsing tussen verschillende locaties niet mogelijk was. Wij kozen er daarom voor om op één locatie de dialoog te houden.
2. We concludeerden dat het nodig was de locaties van onze evenementen geheim te houden en pas na aanmelding te delen. Op die manier wilden wij voorkomen dat veiligheid een drempel zou worden en dat er onveilige situaties zouden ontstaan. Zo zouden wij dan weten wie er zeker komt. Wij merkten dat vooral bij de door ons gecontacteerde leden van de Joodse gemeenschap veel angst was voor mogelijke gewelddadige incidenten door eerdere ervaringen op dat gebied.
3. Wij werden gedwongen om niet alleen te focussen op de grote steden. De gevolgen van maatschappelijke polarisatie (discriminatie, moslimhaat en antisemitisme) en de oorlog in Israël en Gaza waren het meeste voelbaar in die steden. De contactpersonen en sleutelfiguren die wij in de grote steden hebben benaderd waren terughoudend en hadden veel twijfels over de zinvolheid van de dialoog en ontmoeting. Zij brachten in dat de oorlog in Israël en Gaza en het verloop daarvan daarna dialoog en ontmoetingsbijeenkomsten te dwangmatig maken. Ook is naar voren gebracht dat er een klimaat is van 'dialoog moeheid'. Dat is de reden waarom wij hebben overwogen om de locatie van onze bijeenkomsten deels te verzetten naar relatief kleine steden. Wij kregen ook van contactpersonen in die regio's verzoeken om samen met ons de bijeenkomsten te organiseren. Volgens hen was de behoefte aan verbinding en ontmoeting in die steden juist duidelijk voelbaar en groot.
4. Een andere interventie was op het gebied van doelgroep. Wij merkten dat op onze bijeenkomsten mensen van verschillende leeftijden afkwamen. Wij wilden hierbij geen mensen weigeren vanwege hun leeftijd omdat dialoog op elke leeftijd belangrijk is. Daarnaast waren er een aantal deelnemers die op leeftijd waren. Zij waren mensen uit ons (GIS) netwerk. Zij zorgden voor een gevoel van herkenning bij de deelnemers. De oudere deelnemers zorgden bovendien voor diversiteit in ervaringen en perspectieven. De aanwezigheid van de ouderen leek ook niet door de jongeren deelnemers gezien te worden als obstakel. Wel was het soms lastig als er een (religieus) leider aanwezig was. Dan zagen wij de jongeren terughoudend opstellen om zich te uiten.
5. Halverwege de uitvoering merkten we dat er veel jongeren zijn die bezig zijn met de ontwikkeling van hun eigen identiteit. Het waren vooral de jongeren die zich niet verbonden voelen met een van de geloofstradities. De focus van het project sloot op die manier niet aan op hun beleavingswereld en behoefte. In afstemming met onze lokale contactpersonen hebben wij onze hoofdvraag/thema breder getrokken. Niet het hoofdthema (oorlog in Israël en Gaza, discriminatie, antisemitisme, moslimhaat) maar de gevolgen (eenzaamheid, machteloosheid, slachtofferschap) daarvan voor mensen kwamen centraal te staan. Veel voorkomende vraag was dan "wat geeft je houvast in deze moeilijke tijden" en "wat geeft jou kracht en betekenis?". Daarnaast hebben we de flyer aangepast zodat die niet meer expliciet verwijst naar de oorlog in Israël en Gaza.

Deze overwegingen en veranderingen t.o.v de oorspronkelijke opzet hebben ons wegwijs gemaakt en hadden geen fundamentele wijzigingen tot gevolg. Wij hebben de overtuiging dat wij daarmee een betere aansluiting kunnen vinden met de lokale verhoudingen en behoeftes.

3.1 Voorbereidend onderzoek

Voordat wij aan de slag gingen wilden wij meer weten over hoe de jongeren zich opstellen t.o.v. dialoog en ontmoeting en hoe gedacht wordt over andersgelovigen. Daarnaast waren wij ook benieuwd hoe jongeren omgaan met de maatschappelijke spanningen en tegenstellingen. Om hierachter te komen hebben wij een survey laten uitvoeren onder religieus betrokken burgers via het representatieve LISS-panel (N=435). Wij hebben hierbij samengewerkt met twee onderzoekers die verbonden zijn aan de Universiteit voor Humanistiek. Binnen deze groep is een subanalyse gedaan onder jongeren van 15 tot 26 jaar (ca. 6,5% van de steekproef). Omdat wij na 7 oktober merkten dat de polarisatie rond de oorlog in Israël en Gaza toenam, hebben wij ook in de vragenlijst opgenomen of de huidige situatie in het Midden-Oosten de motivatie tot deelname aan interreligieuze dialoog beïnvloedt voor de respondenten.

De resultaten laten zien dat jongeren overwegend géén ervaring hebben met interreligieuze ontmoeting: 86% had nog nooit deelgenomen. Van hen zegt 40% ook niet te willen deelnemen, 36% twijfelt en 25% staat er wél voor open. De motieven voor deelname zijn vooral maatschappelijk georiënteerd: jongeren noemen het belang van kennismaking, het tegengaan van polarisatie en het beter begrijpen van elkaars gewoonten. Tegelijkertijd wordt duidelijk dat praktische barrières (zoals tijd en afstand) en zorgen over veiligheid, emotionele belasting of vooroordelen ontmoeting vaak in de weg staan. Jongeren verwoordten dit als:

“Ik moet altijd mijn geloof verdedigen en heb geen zin om al met een achterstand te starten.”

“Het zou te veel chaos opleveren en te veel emoties.”

“Ik weet niet of het veilig is.”

Ook de oorlog in Israël en Gaza blijkt van invloed: voor 30% van de jongeren werkt het conflict motiverend voor deelname aan dialoog, voor 22% juist ontmoedigend, en voor 46% maakt het geen verschil. Opvallend is dat jongeren met relatief negatieve houdingen tegenover andere levensbeschouwelijke groepen juist iets gemotiveerder lijken om deel te nemen aan dialoog rond dit thema – vaak vanuit activisme of betrokkenheid bij protesten.

Daarnaast bevestigt de analyse van het gehele panel enkele patronen die ook onder jongeren zichtbaar zijn:

- Hoe sterker geloof verweven is met iemands zelfbeeld (religieuze centraliteit), hoe lager de bereidheid tot interreligieuze ontmoeting.
- Ervaren discriminatie – vooral onder moslims – gaat samen met meer terughoudendheid.

- Vertrouwen in anderen blijkt een belangrijke voorspeller voor bereidheid tot deelname aan dialoog.

Deze bevindingen hebben ons veel inzicht gegeven om onze aanpak verder te verfijnen. De uitkomsten hebben wij aangewend om onze aanpak zorgvuldiger te maken, meer tijd genomen voor de voorbereidingen, ruimte voor persoonlijke verhalen en aandacht voor veiligheid en vertrouwen binnen dialoogbijeenkomsten. Jongeren staan niet per definitie afwijzend tegenover ontmoeting, maar hebben wél behoefte aan duidelijkheid, sociale veiligheid en een veilige omgeving om hun stem te vinden.

Na deze uitkomst van onze voorbereidingen en vooronderzoek, zijn wij aan de slag gegaan met de uitvoering.

4. Methodiek (van uitvoering)

4.1 Doelgroep

In onze aanvraag hadden wij bepaald dat wij ons met dit project zouden richten op jongeren tussen de 18 en 30 jaar met verschillende geloofsovertuigingen. Primair ging het om de jongeren met een Joodse, christelijke en islamitische achtergrond. Het aantal deelnemers per bijeenkomst hadden wij gesteld op 10-20 jongeren. Volgens ons zou deze kleinschalige aanpak de ontmoeting en uitwisseling vertrouwd en laagdrempelig maken. Op die manier wilden wij in totaal 100 jongeren bereiken en wel minimaal in 5 verschillende steden. In onze aanvraag hebben wij de volgende steden genoemd: Rotterdam, Den Haag, Arnhem, Utrecht, Eindhoven en Amsterdam.

Het organiseren van onze bijeenkomsten was het belangrijkste doel om jongeren met een diverse (levensbeschouwelijke) achtergrond nader tot elkaar te brengen en via gesprekstechnieken met elkaar in gesprek te laten komen. Wij hebben hiervoor de jongeren als doelgroep gekozen omdat die vaak minder aanwezig zijn bij de reguliere dialoogbijeenkomsten. Daarnaast komen zij “de ander” vaak wel tegen op werk of studie maar leven ze toch langs elkaar heen. Bij deze doelgroep viel dus de meeste winst te behalen.

Om jongeren naar onze bijeenkomsten te krijgen hebben wij gebruikgemaakt van de bemiddeling van gebedshuizen, bruggenbouwers van GIS en onze persoonlijke netwerken in de betreffende regio's en steden. Met de lokale religieuze leiders en gebedshuizen hebben wij gesproken over de haalbaarheid van zo'n bijeenkomst. Soms hebben wij gesproken over de veiligheid, over de verhoudingen in de lokale gemeenschappen en wat handig is onder die omstandigheden. Deze contacten hebben ons veel opgeleverd.

Snel na de start kwamen wij erachter dat er in Nederland gebieden en steden bestaan waar er weinig tot geen Joodse jongeren leven. Hiervoor moesten wij een oplossing vinden. Hiervoor hebben wij Anne-Maria gevraagd om, als de jongeren van Joodse

achtergrond ontbreken, die rol op zich te nemen. Wij hebben overleg gehad over de vorm hiervan.

Wat betreft de jongeren van islamitische geloofsovertuiging gaat het met name om jongeren van Turkse, Marokkaanse en Pakistaanse achtergrond. De bijeenkomst in Den Haag en Nunspeet is vooral bijgewoond door moslimjongeren met een Pakistaanse achtergrond. In Alkmaar hebben wij vooral moslimjongeren met een Marokkaanse achtergrond gehad. In Amsterdam en Apeldoorn waren vooral jongeren met een Turkse achtergrond. In de praktijk waren zij overwegend geboren en getogen in Nederland en zij identificeren zich met de islam. Hun culturele en etnische achtergrond is zelden tot uiting gekomen. Bij de bijeenkomst in Nunspeet en Enschede waren er ook deelnemers die op leeftijd waren. De bijeenkomsten in Amsterdam, Alkmaar en Groningen werden uitsluitend door jongeren bijgewoond.

Over de samenstelling van de bijeenkomsten kunnen wij melden dat het verschillend heeft uitgepakt. Sommige bijeenkomsten werden overwegend bijgewoond door moslimjongeren en andere door christelijke jongeren of jongeren die zich niet zo expliciet bekennen tot een bepaalde geloofstraditie. De bijeenkomsten zijn bijgewoond door:

Stad	Aantal deelnemers	Indicatieve samenstelling
Amsterdam (VU)	14	Joden, moslims en christenen
Apeldoorn	12	Christenen en moslims
Den Haag	10	Moslims en christenen
Nunspeet	30	Moslims en christenen
Groningen	25	Christenen, humanistisch en anders
Enschede	12	Moslims en voornamelijk christenen
Langedijk	10	Moslims
Amsterdam (FV Lyceum)	10	Jood, christenen, moslims en anders
Totaal	123	

4.2 Werving voor dialoogsessies en interviews

Wij waren ons vanaf het begin bewust van het feit dat de werving een uitdaging zou kunnen zijn. Wij wilden het zo groot mogelijk verspreiden maar in verband met de veiligheidssituatie konden wij geen locatie delen. Vrije inloop was dus niet mogelijk. Deelnemers moesten zich vooraf aanmelden en kregen dan de locatie via e-mail. Wij kregen feedback dat dat voor sommige deelnemers een grote drempel was geweest.

Voor de werving bij de verschillende locaties hebben wij gebruikgemaakt van de netwerken van Stichting Geloven in Samenleving. Vooral de zogenoemde bruggenbouwers waren onze ingangen. Daarnaast hebben we samengewerkt met de

studentenorganisaties in Groningen, Amsterdam en Utrecht. Daarnaast hebben wij hulp gezocht bij lokale gebedshuizen en sleutelfiguren van de lokale gemeenschappen. Samen met onze stakeholders hebben wij de gehele organisatie van de bijeenkomsten en de aanpak van de trainingen voorbereid. Samen met ze hebben wij ook flyers gemaakt en verspreid. Daarnaast hebben wij in ons eigen netwerk kennissen aangesproken waardoor de jongeren vaak zelf werden uitgenodigd door de plaatselijke geestelijken of jongerenwerkers. In een aantal gevallen hebben wij hen daarbij in gelegenheid gesteld jongeren zonder directe aanmelding bij ons aan te melden, maar enkel te melden met hoeveel ze kwamen. Omdat het via onze contactpersonen ging, gingen we ervan uit dat betrouwbaarheid van de deelnemers kon garanderen.

Kort na de start van ons project brak echter de oorlog in Israël en Gaza uit en bleek het een stuk lastiger om dit voor elkaar te krijgen. Het eerste deel van onze voorbereiding hebben wij daarom vooral besteed aan het inventariseren onder onze, mogelijke, stakeholders wat mogelijk obstakels zouden zijn. Daarnaast hebben wij binnen onze eigen organisatie gekeken naar mogelijke problemen en hoe deze het beste te ondervangen waren.

Vanuit onze Joodse stakeholders kregen wij vooral feedback dat (fysieke) veiligheid een mogelijk probleem kon zijn. Hierdoor concludeerden wij dat het niet handig was om een gebedshuizen tocht te organiseren. Zowel omdat er verplaatsing door de stad moest gebeuren maar ook omdat er een onveiligheid werd gevoeld bij bepaalde gebouwen. Er was budget voor veiligheidsmaatregelen maar wij kregen van andere groepen terug dat dit zou zorgen voor een grote drempel voor hun deelnemers. De islamitische stakeholders gaven vooral aan te voorzien dat de jongeren weerstand zouden hebben bij het “gezellig samenkomen” gezien de situatie in Gaza.

Deze omstandigheden meenemend besloten wij om te starten met eenmalige bijeenkomsten op “neutraal” terrein waarbij het doel per bijeenkomst vooral was de jongeren via gesprekstechnieken met elkaar op een veilige manier in gesprek te begeleiden. De Socratische Dialoog, waarbij men vooral uitgaat van ervaringen in plaats van “feiten” of “percepties”, leek ons hierbij de beste methode. Deze methode zorgt ervoor dat deelnemers hun emoties kunnen uiten in een veilige omgeving. Daarnaast wordt er weggebleven van “feiten” die voor onenigheid kunnen zorgen. Over ervaringen valt niet te discussiëren omdat dat persoonlijk is en iedereen andere ervaringen kan hebben. Hierdoor horen de deelnemers de ervaringen van “de ander”. Vaak herkennen ze de emoties die het gevolg zijn van deze ervaringen waardoor ze zich nader tot elkaar voelen komen.

Tenslotte hebben wij flyers gedeeld op onze eigen sociale media, waaronder de speciaal voor deze gelegenheid gemaakte facebookpagina “Jongerendialoog GIS”. Hierop plaatsten wij ook korte impressies en foto’s van onze bijeenkomsten. Wij hebben de aanwezigen altijd gevraagd of zij er akkoord mee waren dat er foto’s en verslagen van de avond, natuurlijk zonder namen te noemen. Het viel ons op dat de strategie van het directe aanspreken van jongeren door plaatselijke geestelijken of jongeren het beste werkte. Zeker omdat veel jongeren aangeven het toch best spannend te vinden om aanwezig te zijn bij een gesprek met “de ander”. Bij deze, voor velen nieuwe, ervaring was het fijn om een vertrouwd gezicht te hebben en iemand die kon instaan voor hun

(mentale) veiligheid. Enkele jongeren kwamen ook bij onze bijeenkomsten na het zien van onze sociale media.

Om meer naamsbekendheid te creëren voor onze bijeenkomsten is ervoor gekozen om, op zeer bewuste wijze, ook voor media verslagen te gaan. Zo heeft Anne-Maria van Hilst een stuk geschreven voor het interlevensbeschouwelijke online platform “Nieuw Wij”. Bij een aantal bijeenkomsten is er tevens een aankondiging in de plaatselijke media geweest zoals bij Nunspeet. Wij zijn hier wel voorzichtig mee omgegaan, ook om de veiligheid van deelnemers en trainers veilig te stellen. Voor de locaties werd gekozen voor organisaties binnen universiteiten zoals New Connective, het huis van de wijk en de locaties van het Apostolisch Genootschap. Deze locaties werden door de deelnemers gezien als veilige en neutrale locaties. In Alkmaar hebben wij eenmalig gekozen voor een moskee, Moskee Langedijk.

Omdat wij echter ook graag een bijeenkomst wilden met enkel jongeren, hebben wij ervoor gekozen om ook een bijeenkomst te organiseren op scholen, om te kijken hoe dat gaat. De eerste bijeenkomst vond plaats op het Fons Vitae Lyceum in Amsterdam waarbij alle vwo-bovenbouwleerlingen een uitnodiging kregen. Hierbij werd de “vergoeding” aangeboden van 4 uur maatschappelijke stage. De andere jongeren hebben geen vergoeding gekregen maar in overleg met de school leek dit de beste manier om de leerlingen, op redelijk korte termijn, nog te motiveren. Dit bleek ook goed te werken en circa tien leerlingen zijn op de facultatieve bijeenkomst afgekomen. Een aantal leerlingen gaf daarnaast aan dat als het niet net voor de herkansingen was er ook op af te willen komen.

Wij zouden in het vervolg dus zeker gebruik willen maken van het inzetten van een deel van de maatschappelijke stage. Aangezien er 30 uur staat voor de maatschappelijke stage lijkt 5 uur ons een getal wat passend is. Hoewel deze dialoogbijeenkomsten onder verschillende vakken zouden kunnen vallen, lijkt ons het best bij vak levensbeschouwing passen. Het contact met de ander is een belangrijk onderdeel van dit vak. Bij scholen waar levensbeschouwing geen onderdeel is van het curriculum zou het onderdeel van burgerschap kunnen worden of wellicht een aparte bijeenkomst zoals in een startweek of alternatieve lesweek.

4.3 Gespreksmethode bij bijeenkomsten (socratische dialoog)

De bijeenkomsten begonnen met een kort welkomstwoord waarbij het doel van de bijeenkomsten werd uitgelegd. Vervolgens gingen de deelnemers zich aan elkaar voorstellen en kort vertellen wat hun verwachting van de bijeenkomst was. Daarna gaf Anne-Maria van Hilst de training waarbij zowel werd stilgestaan bij de algemene dialoogregels zoals Nivea of LSD en tips als de specifieke methode van de Socratische dialoog. Daarna gaven wij 3 korte introducties op het onderwerp vanuit christelijk, islamitisch en joods perspectief. Hierbij gaven wij wel altijd aan dat dit één perspectief was en dat binnen verschillende groepen veel verschil zit in ervaringen.

Vervolgens gingen de deelnemers onder leiding van de dialoogleider(s) zelf het gesprek aan. Bij sommige bijeenkomsten was dit door de grootte van de groep plenair die niet

langer duurde dan 2 uur. Bij andere bijeenkomsten splitsen wij de groep in kleinere groepen op om alle deelnemers de kans te geven hun ervaringen te delen. Alle deelnemers moesten in maximaal twee minuten hun eigen ervaringen delen met betrekking tot het thema. Daarna werd er in de groep, onder leiding van een dialoog leider, gekozen voor minimaal een ervaring om uit te diepen. Hierbij werden de regels van de Socratische dialoog gevolgd. Na circa 30 minuten was er een plenaire terugkoppeling waarbij de vraag “wat neem je mee van vandaag” centraal stond.

Als feedback bij deze terugkoppeling kregen wij van diverse deelnemers de reactie dat de training erg nuttig was geweest als introductie op de daadwerkelijke dialoog. Verschillende deelnemers hadden geen eerdere ervaring in dialoog en kenden de regels niet expliciet. Door de introductie kon hierbij makkelijker worden terugverwezen tijdens de gesprekken en kon het gesprek gestructureerd verlopen. Daarnaast vonden ze de technieken handig voor hun privé- of werklevens. Zeker bij een zeer hoogoplopend thema als oorlog in Israël en Gaza werd het als verfrissend gezien dat er ervaringen werden gedeeld in plaats van “feiten”. Hierdoor konden deelnemers elkaar vinden op gedeelde emoties en wat zo’n gebeurtenis met ons doet.

Wij (leden van projectteam) merkten dat het goed werkte om ook onze eigen ervaringen in te brengen. Wij gaven hiermee een voorbeeld van hoe het delen kon, zonder “feiten”, persoonlijk en kwetsbaar. Daarnaast waren er bij verschillende bijeenkomsten weinig tot geen Joodse deelnemers en hielp onze deelname dus ook bij een breder palet van meningen. Wij zijn er wel altijd bewust van geweest niet te politiek te zijn waardoor de deelnemers zich niet in een hoek neergezet konden voelen.

Om de jongeren wat te kunnen bieden als tegemoetkoming voor hun aanwezigheid zorgden we voor een training van ongeveer 20 minuten van vaardigheden die de jongeren ook op hun studie of werk verder zouden kunnen gebruiken. Daarnaast verzorgden wij wat te drinken en iets lekkers voor tijdens en na de sessie. Wij hebben bewust niet gekozen voor een andere (financiële) vergoeding voor deelnemers omdat wij wilden dat zij vooral uit interesse kwamen. Het zou een optie zijn om hun uren te bieden voor hun maatschappelijke stage maar we moeten ons er dan goed in verdiepen hoe ze dit zelf met hun opleidingen kunnen regelen.

De methode waarbij “eigen ervaring” en “wat iets met je doet” leidend is, werkt wel. Deze aanpak en gerichtheid maken het dat deelnemers zich ‘openen’ naar elkaars ervaringen en belevingen. Deze openheid werkt stimulerend voor het gesprek en uitwisseling. Wij hebben gezien dat bijna alle deelnemers, als evaluatie van de bijeenkomsten, opmerkingen hebben gemaakt dat zij “aangenaam verrast zijn” of dat zij “gerustgesteld zijn” of dat zij hun “voorstelling” of “beeld” (over de andere groep of persoon) aangepast hebben. Wij zagen eveneens dat, naarmate het gesprek vorderde, de deelnemers relaxter werden. De aanvankelijke gespannenheid begon plaats te maken voor betrokkenheid. Omdat de “vertelling van persoonlijke ervaringen” relativerend begon te werken. De oorspronkelijke voorstelling van de andere werd snel bijgesteld en men begon interesse te tonen voor elkaars perspectieven en belevingswereld.

4.4 Toelichting vragenlijst bij interviews

De maatschappelijke polarisatie in Nederland en de spanningen in het Midden-Oosten kwamen als 'oorzaken' naar voren van 'afstand'/'kloof' tussen bevolkingsgroepen en meer 'afzondering' in eigen kring. Een onderdeel van ons project was dat wij dit verder wilden verkennen en hoe jongeren zich hierin positioneren. Wij wilden weten hoe jongeren hiermee omgaan en of het klopt dat zij 'negatief' geraakt worden door de oorlog in Israël en Gaza en polarisatiethema's als discriminatie, moslimhaat en antisemitisme. Hoe illustratief ook, wilden wij de jongeren ook aan het woord laten. Tijdens de bijeenkomsten kwam regelmatig naar voren wat de oorlog in Israël en Gaza met mensen deed en hoe men daarmee omgaat als het gaat om dialoog, ontmoeting en maatschappelijke afstand. Wij wilden weten hoe de jongeren de bijeenkomsten ingaan en wat de bijeenkomsten met hen doen. Om daar een indruk over te hebben, hebben wij besloten om met een aantal jongeren interviews te houden. Op die manier zouden zij ons rechtstreeks kunnen vertellen wat hun beleving van de bijeenkomst was. Uiteraard zouden de uitkomsten niet representatief zijn voor alle deelnemers maar ons een indruk geven van hun ervaringen. Deze zouden ons verder kunnen ondersteunen om tot verdere verfijning van onze aanpak te kunnen komen.

Hiervoor hebben wij zelf een vragenlijst met stellingen opgesteld. Na een proefinterview hebben wij die verbeterd. Vervolgens hebben wij een aantal interviews afgenomen. In sommige gevallen hebben de jongeren zelf de vragenlijst ingevuld. Die waren uitgebreid genoeg. In andere gevallen ging de invulling in samenspraak met een van ons. De interviews zijn vertrouwelijk afgenomen en wij hebben met de betrokkenen laten zien dat de interviews vertrouwelijk zijn en dat de uitspraken geanonimiseerd worden geanalyseerd.

In totaal hebben wij met 8 jongeren gesproken: 2 christelijk, 2 joods en 4 moslim. Het aantal interviews met moslims hebben wij hoger gehouden vanwege de expliciete diversiteit (naast religieus ook etnisch en cultureel) onder moslims. Het perspectief van een Ahmadiya moslims wilden wij ook meenemen. De vragenlijst met stellingen is als bijlage toegevoegd. Wij zijn ons bij de opbrengsten natuurlijk bewust van het feit dat de interviews maar zijn afgenomen bij een zeer kleine groep en daardoor natuurlijk niet representatief zijn voor de algehele samenleving.

5. Opbrengsten/Resultaten

5.1 Bijeenkomsten en Dialoogsessies

De opbrengsten van de ontmoetingsbijeenkomsten willen wij puntsgewijs als volgt weergeven:

1. Het is ons gelukt om 123 jongeren een ervaring te geven om in contact te treden met jongeren buiten hun bubbel en waar zij in het dagelijks leven doorgaans niet het gesprek mee aangaan. Door de workshop hebben zij vaardigheden geleerd hoe zij in het vervolg op een vreedzame wijze het gesprek kunnen voeren over polariserende thema's.

2. Stichting Geloven in Samenleven zet zich in om de lokale dialoogbijeenkomsten te bevorderen en die te ondersteunen. Afgelopen jaren heeft GIS een breed netwerk ontwikkeld van bruggenbouwers en trainers die ingezet worden voor dialoog en ontmoeting tussen mensen van verschillende achtergronden. Met de uitvoering van dit project hebben wij dit netwerk aangewend om de lokale dialoogbijeenkomsten te versterken. Daarnaast heeft dit project opgeleverd dat wij ons netwerk verrijkt hebben. Het gaat om mensen met passie en betrokkenheid die zich graag inzetten voor onze samenleving. Met hen hebben wij afgesproken dat wij voor elkaar benaderbaar zijn. Vooral de jongeren, vaak studenten, waarmee wij hebben samengewerkt, zijn een goede aanvulling op ons bestaande netwerk.
3. Wij hebben samengewerkt met nieuwe organisaties en gemeenschappen. De samenwerking met de Apostolische gemeenschap was zeer waardevol. Na afloop van het project hebben wij elkaar beloofd om onze samenwerking voort te zetten. Een vergelijkbare afspraak hebben wij ook gemaakt met de drie studentengroepen in Amsterdam, Utrecht en Groningen.
4. Dit project was gericht op de jongeren. Ons beeld van de jongeren was dat zij relatief meer verdrukt raken door de maatschappelijke polarisatie en dat zij zich sneller terugtrekken in hun eigen gelijkgezinden. De sociale media werken als een 'toevluchtsoord' waardoor zij de binding met de brede samenleving kwijtraken. De doorgaande secularisering in de Nederlandse cultuur maakt het dat nieuwe generatie jongeren steeds meer onbekend raken met de religieuze tradities. Een belangrijke opbrengst van dit project is dat wij ruim 100 jongeren in staat hebben gesteld om elkaar te ontmoeten om eigen levenservaring te verrijken met elkaars verhalen en overtuigingen. Zij kwamen op die manier in aanraking van de verschillende religieuze tradities die als bron functioneren voor sociale binding en zingevingsvragen.
5. Als trainers en begeleiders hebben wij onze ervaring met socratische gesprekstechniek verdiept en verrijkt met nieuwe ervaringen. Dat de groepen makkelijk tot een authentiek gesprek kunnen komen als zij hun eigen ervaringen en voorstellingen als uitgangspunt nemen en die met elkaar delen. Niet om elkaar te overtuigen van eigen gelijk maar van elkaar te leren. In onze aanpak hebben wij dan ook steeds het punt gemaakt dat 'geleefde ervaringen' en 'wat iemand zelf ondergaat' altijd waar is. Wij als trainers en begeleiders hebben dit steeds beter in de vingers gekregen hoe je praat vanuit eigen ervaringen. Wij zagen ook hoe makkelijk onze dialoogbijeenkomsten 'verstoord' kunnen worden met de 'geobjectiveerde' en 'onpersoonlijke' voorstelling van de werkelijkheid. Dan komen wij snel in de tegenstelling van 'wie de waarheid spreekt' en 'wie de waarheid verdoezelt'. Het gesprek loopt dan uit op een 'monoloog' en dat veel deelnemers afhaken of dat mensen elkaar beginnen te kwetsen.
6. Deze inzichten maken het dat wij tot de conclusie zijn gekomen dat:
 - De doelstelling (wederzijdse begrip, positieve beeldvorming, doorbreken van negatieve stereotyperingen) van het project is, dankzij deze methode, behaald. Deze uitspraken hebben wij van de deelnemers van alle bijeenkomsten als positieve feedback teruggekregen.

- Wel willen wij opmerken dat sommige bijeenkomsten bijgewoond zijn door relatief weinig deelnemers waardoor wij niet met zekerheid kunnen zeggen hoe representatief dit is voor de verschillende gemeenschappen.

5.2 Resultaten van verdiepende interviews

De uitkomsten van de interviews zijn zeker niet representatief. Generaliserende uitspraken doen wij ook niet. Ook omdat de diversiteit onder de betreffende gemeenschappen enorm is. Dat zien wij ook op allerlei manieren terugkomen in allerlei podia. Deze diversiteit in houdingen zien wij hier ook in beeld komen. Wel zien wij deze uitkomsten illustratief voor onze ervaring en wat wij zijn tegengekomen tijdens de uitvoering van het project. In onze contacten met deze jongeren zagen wij ze dit soort punten naar voren brengen, dat zij worstelen met hun onveiligheid, onzekerheid met hun eigen overtuiging en identiteit en onbekendheid met de ander om open te staan voor ontmoeting en uitwisseling. Hieronder geven wij een samenvatting wat in de interviews naar voren is gebracht door deze jongeren.

Christelijke jongeren

Tijdens de dialoog gaven christelijke jongeren regelmatig aan dat zij discriminatie ervaren als een complex fenomeen. Ze worden doorgaans niet geconfronteerd met directe vijandigheid, maar wel met ongemak, misverstanden en sociale terughoudendheid in contact met anderen. De oorlog in Israël en Gaza raakte sommige christelijke jongeren wel persoonlijk en anderen niet. Wel ervaren ze een vergroot gevoel van maatschappelijke spanning. Dit werpt voor sommige van hen een extra drempel op om de ervaren afstand tot andere groepen te overbruggen, wat leidt tot terugtrekkend gedrag.

Uit de interviews met christelijke jongeren kwam een genuanceerder beeld. Twee jongeren, beiden met een christelijke achtergrond en ervaring in interreligieuze contexten, beschrijven zichzelf als open en nieuwsgierig. Ze hebben een bewuste en genuanceerde houding ten opzichte van anderen, al ervaren ze soms vooroordelen of terughoudendheid vanuit hun omgeving. Beiden zien dialoog als waardevol, mits er ruimte is voor wederkerigheid en openheid, en ze benadrukken het belang van laagdrempelige ontmoetingen zoals iftars. Tegelijkertijd bemoeilijken politieke spanningen, zoals de oorlog in Israël en Gaza, het voeren van een open gesprek. De jongeren erkennen het bestaan van antisemitisme en moslimdiscriminatie, al ervaren ze dit vooral indirect. Ze benadrukken de noodzaak van bewust inzet tegen stereotypen en negatieve beeldvorming, vooral in een context waarin sociale media deze vaak versterken.

Joodse jongeren

Bij zowel de dialogen als bij de interviews kwam naar voren dat de Joodse jongeren veel te maken hebben met discriminatie. Sommigen hebben hier direct mee te maken gehad in de vorm van scheldpartijen, bespuugd worden etc. Anderen merken vooral een angst om openlijk te laten zien dat je joods bent. Er heerst een frustratie dat antisemitisme steeds minder serieus genomen lijkt te worden terwijl de (gewelds)incidenten alleen maar meer worden.

De jongeren die geïnterviewd werden staan sterk open voor dialoog. Ze zien het ook als de enige manier om verder te komen. Een van de geïnterviewden was ook aanwezig op onze bijeenkomst in Amsterdam. Wel wordt het als vervelend ervaren dat “de ander” niet water bij de wijn wil doen in gesprekken. Daarnaast wordt er altijd gevraagd afstand te doen van Israël terwijl dit vaak veel gecompliceerder ligt. Tevens is er veel misconceptie over het begrip “zionisme”, wat voor gevaarlijke situaties kan zorgen. Ze voelen beiden een sterke band met Israël, hebben daar familie wonen en vrienden maar zijn het niet eens met de politiek. Dit kunnen zij echter niet in het openbaar uiten want er is geen ruimte voor grijstinten. Volgens hen is wel de dialoog de enige manier om die grijstinten te laten zien.

Moslimjongeren

In deze interviewgesprekken komt naar voren waarom het voor jongeren met een islamitische overtuiging lastig is om deel te nemen aan dialoog en ontmoeting. Hun eigen identiteit is nog in ontwikkeling en voelen zich ongemakkelijk en onzeker als zij buiten hun vertrouwde gemeenschap komen. In hun eigen beleving zijn zij nog kwetsbaar. Dat is de reden waarom zij die in bescherming willen nemen. Daarnaast zien wij dat er ook jongeren zijn die zich voldoende weerbaar (of religieuze rijp) voelen en wel deelnemen aan dialoogbijeenkomsten. Daarbij voelen zij zich gesteund door de religieuze bronnen waarmee zij zich identificeren.

Daarnaast zien wij ook deze jongeren het net zo lastig vinden om hun maatschappelijke plek en positie in de maatschappelijke praktijk te vinden. Volgens hen worden moslims onevenredig getroffen door discriminatie, uitsluiting en vooroordelen. Dit heeft tot gevolg dat zij te maken hebben met een dubbele maat die hen verdrukt. Het lukt hen niet zo goed om zichzelf te zijn en dit wordt ervaren als een groot obstakel om in elkaar te vertrouwen. Zij brengen naar voren dat het hen lastig wordt gemaakt om open te staan voor ‘buiten’. Het risico dat zij te snel worden uitgemaakt voor ‘antisemitisch’ is een grote drempel om zichtbaar aanwezig te zijn in zulke bijeenkomsten.

6. Besteding van middelen

Zoals eerder is opgemerkt hebben wij de meeste geplande activiteiten kunnen realiseren. Behalve de ‘bezoeken’ langs de gebedshuizen. Hiervoor moesten wij per stad een groep samenstellen, dat de groep de verschillende gebedshuizen bezocht en tijdens het bezoeken ervaringen opdoet en met elkaar uitwisselt. Voor deze activiteit was ook nodig dat de gebedshuizen hiervoor openstonden en dat zij het ook opportuun vonden om juist in deze tijd zo’n groep te ontvangen. Wij hebben gemerkt dat dit een brug te ver was. Vrees voor misverstand in eigen kring was groot, vooral binnen islamitische kringen. Voor de Joodse hoek was veiligheid de grootste drempel. Aanmelding vooraf is daarbij essentieel en dat zou islamitische deelnemers mogelijk kunnen afschrikken. Daarom hebben wij dit onderdeel niet kunnen uitvoeren.

De overige onderdelen (bijeenkomsten, interviews en onderzoek met UvH) hebben wij in uitvoering gebracht. De activiteiten bestonden uit:

- Inzet voor draagvlak zodat wij gesteund werden door lokale kringen, sleutelfiguren en bruggenbouwers. Dit kostte ons relatief veel tijd.
- Voorbereidingen van de bijeenkomsten. Hiervoor gingen wij meestal online overleg voeren, de taken verdeeld, afspraken gemaakt en vorderingen besproken,
- De bijeenkomsten zijn uitgevoerd. Bijna alle bijeenkomsten zijn door ons allen bijgewoond. Wij hadden onze rollen goed verdeeld. Anne-Maria deed de training. Aanvullend daarop hebben Rasit en Daniëlle hun ervaringen met dialoog, ontmoeting en maatschappelijk polarisatie gedeeld. En elke bijeenkomst is ook geëvalueerd.
- Interviews gehouden met de jongeren en deze omzetten in een rapport.
- Verslaglegging en verantwoording.

De feitelijke uren die wij hebben gemaakt voor deze activiteiten hebben wij in de vorm van een factuur ingediend bij het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Het bedrag dat op die manier stichting GIS heeft ontvangen hebben wij doorbetaald conform de facturen aan de betreffende betrokkenen. De externe monitoring is uitgezet en met de heer dr. B. van den Berg zijn gesprekken gevoerd. Wij hebben hem gevraagd om zijn bevindingen met ons te delen en het conceptrapport te voorzien van commentaar. Voor zijn reflectie op de uitvoering en onze bevingen, zie bijlage. Het bedrag dat wij hadden gereserveerd voor de faciliteitskosten, hebben wij niet ingezet. De plekken waar wij onze bijeenkomsten hebben georganiseerd, waren bereid om hun huisvesting beschikbaar te stellen en te zorgen voor koffie en thee. Daarvoor hebben wij de betrokken gemeenschappen bedankt. Verder hadden wij een bedrag begroot voor de inzet van externe onderzoek. Voor dit onderdeel was het van belang om toegang te hebben tot de data en dat wij gebruik maakten van specialistische onderzoekstechnieken. De uitvoering hiervan is dan ook gegaan zoals wij dat hadden gepland. Dan is in uitvoering gebracht door twee onderzoekers die verbonden zijn aan de UvH (kostenpost Junior Research).

Een overzicht van de besteding van de toegekende subsidie aan de hand van de ingediende facturen is hierover te zien:

Subsidiebedrag (begroting)	In euro's	Realisatie	In euro's
Inzet mensuren	38.760, -	Inzet uitvoering bijeenkomsten	40.366,35
Faciliteringskosten	10.000, -	Faciliteringskosten	-
Beveiliging	4.000, -	Beveiliging	-
Externe monitoring	5.000, -	Externe monitoring	1500,-
Junior Research	5.000, -	Junior Research	5.374,27
Totaal	62.760,		47.240,62

7. Eindresultaten en conclusie

Het project had als hoofddoel het bevorderen van wederzijds begrip en het verkleinen van de maatschappelijke afstand tussen jongeren van verschillende religieuze achtergronden. Daarbij stonden drie concrete doelstellingen centraal: het scheppen van gunstige voorwaarden voor interreligieuze ontmoeting, het stimuleren van wederzijdse beeldvorming door middel van ervaringsuitwisseling, en het vergroten van weerbaarheid en veerkracht onder jongeren in een context van toenemende maatschappelijke spanningen. Stichting GIS heeft afgelopen maanden deze vraagstukken in eigen achterban uitvoerig besproken en zich ook aangesproken gevoeld om een concrete stap te zetten. Overlegorgaan Joden, Christenen en Moslims (OJCM) is daar ook betrokken geweest. Dit project is voortgekomen uit deze betrokkenheid. Het projectteam (Anne-Maria van Hilst, Danielle Leder en Rasit Bal) is op die manier samengesteld, mede omdat de leden een grote betrokkenheid hebben met de betreffende gemeenschappen. Door onze contacten bij de verschillende geloofsgemeenschappen, werden deuren geopend voor samenwerking. Beide organisaties zijn tot de conclusie gekomen dat wij met deze lijn door moeten gaan.

Uit de uitvoering blijkt dat de maatschappelijke context, in het bijzonder de impact van de oorlog in Israël en Gaza, directe invloed heeft gehad op de haalbaarheid van de beoogde activiteiten. Van de geplande onderdelen kon met name het wederzijds bezoeken van gebedshuizen niet worden gerealiseerd. Gezien de maatschappelijke spanningen is de kwestie veiligheid te vaak genoemd over de opportuniteit van het bezoeken van elkaars gebedshuizen. Verder zou het, volgens onze contactpersonen, het bezoeken van elkaars gebedshuizen de tegenstellingen aanwakkeren terwijl de gemeenschappen eerst tot rust moeten komen. De verhoudingen tussen groepen waren in de praktijk gespannener dan vooraf ingeschat, waardoor het realiseren van fysieke ontmoeting in sommige gevallen contraproductief zou zijn geweest.

Desondanks zijn andere doelstellingen grotendeels gerealiseerd. Wij hebben in 7 gemeenten (Amsterdam 2 keer) 8 bijeenkomsten gehouden waarin jongeren met verschillende religieuze achtergronden op zorgvuldige wijze met elkaar in gesprek gingen over thema's als discriminatie, antisemitisme, moslimhaat en maatschappelijke polarisatie. Daarbij bleek dat de door ons ontwikkelde methodiek, met nadruk op persoonlijke ervaring, kleinschaligheid en socratische gespreksvoering, de beoogde impact heeft. Dat betekent dat deze benadering de ontmoeting en dialoog tussen deelnemers inderdaad faciliteert en ondersteunt. Mede dankzij deze methodiek zagen wij dat zij tot elkaar te kwamen, hun terughoudendheid overwonnen, in elkaars verhalen geïnteresseerd raakten en elkaars ervaringen, perspectieven en overtuigingen uitwisselden. Na afloop van de bijeenkomsten hebben de deelnemers de opmerking gemaakt dat zulke ontmoetingen noodzakelijk zijn en ruimte bieden voor reflectie, verbinding en het doorbreken van stereotiepe beeldvorming. De bijeenkomsten hebben geresulteerd in waardevolle nieuwe netwerken en contacten, die in sommige gevallen ook na afloop zijn blijven bestaan.

Het onderzoek naar de impact van maatschappelijke spanningen op jongeren bevestigt dat er bij hen sprake is van een hoge mate van terughoudendheid en aarzeling om deel te nemen aan dialoogbijeenkomsten. Jongeren voelen zich vaak onvoldoende toegerust om stelling te nemen of deel te nemen aan interreligieuze dialoog over beladen onderwerpen. Zij missen zowel inhoudelijke kennis als veilige ruimte voor uitwisseling. Dit maakt hen kwetsbaar voor isolatie of het overnemen van gepolariseerde standpunten. Tegelijkertijd toont het project aan dat jongeren wel degelijk bereid zijn om zich te openen voor ontmoeting, mits de voorwaarden daarvoor zorgvuldig zijn vormgegeven. Onze eigen interviewgesprekken hebben eveneens dit beeld bevestigd. Op basis van deze ervaringen concluderen wij dat de uitgangspunten van het project relevant en actueel zijn, en dat de gekozen aanpak in de kern werkt. De combinatie van dialoogbijeenkomsten, methodische ondersteuning, voorbereidingstijd en betrokkenheid van lokale partners is werkbaar, mits er voldoende flexibiliteit is om in te spelen op lokale en actuele gevoeligheden. De betrokkenheid van formele religieuze instellingen bleek in deze pilot moeizaam. Dit verdient in een vervolgproject nadere analyse en mogelijk een alternatieve benadering, bijvoorbeeld via informele netwerken of jongereninitiatieven.

Wij bevelen dan ook aan om vervolgactiviteiten te ontwikkelen die voortbouwen op de geleerde lessen. Belangrijke randvoorwaarden daarbij zijn: langdurige relatievorming, een kleinschalige en gefaseerde aanpak, aandacht voor educatie rond maatschappelijke en religieuze thema's, en expliciete ruimte voor persoonlijke beleving. Daarnaast is blijvende externe ondersteuning van groot belang: lokale gemeenschappen kunnen deze taak niet alleen dragen.

De urgentie van dit werk is onverminderd groot. De maatschappelijke spanningen blijven toenemen, en jongeren dreigen in deze dynamiek in isolement te raken. Dit project laat zien dat goed gefaciliteerde interreligieuze ontmoeting onder jongeren mogelijk en noodzakelijk is, en dat duurzame investering hierin onmisbaar is voor sociale samenhang op de lange termijn.

8. Geleerde lessen

De uitvoering van het pilotproject heeft waardevolle inzichten opgeleverd in wat werkt – en wat juist niet – bij het faciliteren van interreligieuze ontmoeting tussen jongeren in een sterk gepolariseerde maatschappelijke context. Ondanks de spanningen rond de oorlog in Israël en Gaza, maatschappelijke polarisatie en de gevoeligheden binnen religieuze gemeenschappen, is gebleken dat dialoog mogelijk en nodig is. De ervaringen uit het project vormen een belangrijk kompas voor het ontwikkelen van duurzaam vervolgbeleid. Hieronder zijn de belangrijkste lessen thematisch samengevat.

1. Voorwaarden voor succesvolle interreligieuze dialoog met jongeren

- Veiligheid is cruciaal: Fysieke en sociale veiligheid zijn noodzakelijke randvoorwaarden, vooral voor Joodse en islamitische deelnemers.

Geheimhouding van locaties en aanmelding van deelnemers waren effectieve maatregelen.

- Kleinschaligheid werkt: Kleine, vertrouwde groepen met persoonlijke begeleiding verlagen de drempel tot openheid en ontmoeting.
- Goede voorbereiding is essentieel: relatieopbouw, kennismaking en afstemming vooraf zijn bepalend voor vertrouwen en geslaagd verloop.

Gepolariseerde thema's kunnen wél bespreekbaar worden gemaakt, mits het gesprek wordt gevoerd vanuit persoonlijke ervaringen in plaats van standpunten of overtuigingen. Door deze ervaringsgerichte benadering ontstaat ruimte voor dialoog, ook over beladen onderwerpen.

2. Werkzame elementen in opzet en methodiek

- De Socratische gespreksmethode bleek zeer effectief: de focus op persoonlijke ervaringen in plaats van meningen of feiten voorkomt polarisatie en stimuleert empathie.
- Dialoogtraining voorafgaand aan het gesprek bood jongeren structuur en vertrouwen. Het gaf hen tools die zij ook elders (school, werk) kunnen toepassen.
- Persoonlijk voorbeeldgedrag van trainers (delen van eigen ervaringen) hielp jongeren zich open te stellen.
- Samen eten rondom bijeenkomsten versterkte onderlinge verbondenheid.

3. Belemmeringen en knelpunten

- Bezoeken aan gebedshuizen bleken niet haalbaar vanwege angst, wantrouwen en mogelijke repercussies binnen de eigen achterban.
- Formele religieuze instellingen stonden in meerdere gevallen open voor samenwerking, maar het actief werven van jongeren via deze instellingen bleek vaak moeizaam. Hun positie in de oorlog in Israël en Gaza maakte de zichtbare betrokkenheid gevoelig, wat de wervingskracht beperkte.

4. Wat jongeren nodig hebben

- Jongeren hebben behoefte aan gesprekken waarin niet direct gevraagd wordt om een standpunt. Ruimte om eerst te luisteren en ervaringen te delen helpt hen om zich veiliger en meer betrokken te voelen bij complexe maatschappelijke thema's
- Erkenning van worsteling en complexiteit: Ze voelen druk om partij te kiezen, maar hebben behoefte aan ruimte voor nuance en grijstinten.
- Educatieve component: Jongeren willen leren spreken over identiteit, spanningen en religie zonder angst om 'fout' te zijn. Jongeren vragen om context, duiding en houvast. Combinatie van kennis en persoonlijke uitwisseling werkt het best.

5. Aanbevelingen voor vervolgbeleid

- Verduurzaam het initiatief: Investeer in langdurige relaties, herhaalde bijeenkomsten en lokale co-hosts die ervaring kunnen opbouwen.
- Sluit aan bij scholen: Scholen bieden een veilige setting, toegang tot jongeren, en mogelijkheden binnen burgerschapsonderwijs en maatschappelijke stage.
- Ontwikkel een praktische dialoog gids: Voor jongerenwerkers en lokale partners, gebaseerd op de beproefde methodiek.
- Voorzie in externe ondersteuning: Lokale gemeenschappen kunnen dit werk niet zelfstandig dragen. Landelijke inzet en begeleiding blijven nodig.

9. Beleidsadvies: investeren in duurzame interreligieuze dialoog met jongeren

De pilot ‘interreligieuze jongerendialoog’ heeft laten zien dat ontmoeting tussen jongeren van verschillende religieuze achtergronden niet alleen mogelijk is, maar ook urgent en effectief, juist in een sterk gepolariseerd maatschappelijk klimaat. Ondanks spanningen rondom de oorlog in Israël en Gaza en maatschappelijke verdeeldheid, gaven jongeren aan behoefte te hebben aan veilige ruimtes om ervaringen te delen, elkaar te ontmoeten en verschillen te overbruggen.

Wat werkt? Kleinschalige bijeenkomsten met goede voorbereiding, relationele inbedding in lokale gemeenschappen en begeleiding via een socratische, ervaringsgerichte methode. Jongeren blijken goed in staat hun persoonlijke ervaringen met maatschappelijke spanningen, discriminatie en religie te delen – mits de setting veilig en oordeelvrij is. Dialoog draagt bij aan wederzijds begrip en voorkomt dat jongeren zich terugtrekken in de eigen kring.

Wat werkt niet? Een te snelle focus op politieke of beladen thema’s zonder relationele basis, grote anonieme bijeenkomsten zonder voorbereiding, of het rekenen op formele religieuze instellingen zonder voorafgaande samenwerking. Ook activiteiten zoals bezoeken aan gebedshuizen bleken onder de huidige omstandigheden onhaalbaar.

De opbrengst van deze pilot is niet alleen inhoudelijk, maar ook relationeel: er zijn nieuwe netwerken ontstaan en het vertrouwen is gegroeid. Dat vraagt om voortzetting en opschaling. Voor beleidsmakers die overwegen om structureel in te zetten op interreligieuze dialoog onder jongeren, bevelen wij het volgende aan:

Aanbevelingen voor een toekomstgericht programma

- Investeer in continuïteit: Dialoog vraagt om herhaling. Een programma van meerdere bijeenkomsten per locatie, verspreid over een periode van minimaal drie jaar, vergroot impact en vertrouwen.
- Werk via lokale coördinatie: Betrek per locatie een lokale co-host of bruggenbouwer die het netwerk onderhoudt en ervaring opdoet in dialoogbegeleiding.

- Sluit aan bij scholen: scholen bieden een veilige omgeving, toegang tot jongeren en passen binnen burgerschapsonderwijs. De koppeling met maatschappelijke stage-uren versterkt motivatie.
- Zorg voor methodische onderbouwing: Breid de socratische aanpak uit via een praktische dialoog gids voor jongerenwerkers, leraren en lokale partners.
- Faciliteer met professionele begeleiding en landelijke ondersteuning: Lokale initiatieven hebben baat bij professionele begeleiding, intervisie en coördinatie vanuit een landelijk programma.

De maatschappelijke urgentie om in te zetten op sociale cohesie, vertrouwen en weerbaarheid onder jongeren is groot. De pilot heeft aangetoond dat zorgvuldig gefaciliteerde interreligieuze dialoog hierin een krachtig instrument is. Met relatief beperkte middelen is veel bereikt. Verdere investering in schaal, continuïteit en ondersteuning is nodig om deze opbrengsten structureel te verankeren, lokaal en nationaal.

Bijlage 1. 'Vragenlijst voor de interviews'

Stellingen over discriminatie, antisemitisme en oorlog in Israël en Gaza

1. Basisgegevens*

Naam:

Leeftijd:

Geslacht:

Geloofsovertuiging:

Opleiding:

Interview topiclijst semigestructureerd

Jongeren interreligieuze dialoog Utrecht (n=6)

Hoofdtopic	Vragen
1. Casus informatie	a) Aan welke interreligieuze jongerenbijeenkomsten heb je deelgenomen en wie waren daarbij aanwezig? b) Hoe heb je de bijeenkomst ervaren?
2. Motivatie (<i>..van nemen tot initiatief of deelnemen aan dialoogproject</i>)	a) Waarom neem je deel aan deze activiteit? b) Wat interesseert je je aan de ontmoeting met anderen? c) Wat motiveerde je om betrokken te raken bij interreligieuze dialoog? d) Wat levert het je persoonlijk op? a) Beïnvloedt je persoonlijke religieuze overtuigingen uw inzet bij de interreligieuze dialoog of speelt dat geen rol?

3. Ervaring (<i>..met interreligieuze ontmoeting en..</i>)	b) Hoe gingen de deelnemers met elkaar om? c) Heb je weleens te maken gehad met vijandigheid of vooroordelen van andere deelnemers? d) Eén van de doelen is om vertrouwen te bevorderen tussen deelnemers, wat is jouw ervaring daarmee? e) Wat betekent vertrouwen voor je?
4. Religieuze identiteit	a) Hoe stel je je voor aan anderen tijdens een interreligieuze dialoog? b) Heb je vriendschappen overgehouden aan de bijeenkomsten?
5. Vertrouwen	a) In hoeverre verschillen de ontmoeting met de andere geloofsgemeenschappen in bijeenkomsten in je eigen gemeenschap? b) Wat merk jij in het dagelijks leven van antisemitisme en discriminatie op basis van je geloof?
6. Stellingen	Reageer op de volgende stellingen. Er is geen goed of fout antwoord, geef jouw eerste reactie: a) Discriminatie en uitsluiting treffen de burgers met een islamitische geloofsovertuiging onevenredig en dat komt om de Nederlandse samenleving als geheel rechtser is geworden b) De oorlog in Israël en Gaza heeft grote impact op onze samenleving. De verhoudingen in Nederland worden daarvoor op scherp gezet waardoor mensen elkaar vermijden. c) Antisemitisme wordt in de samenleving minder serieus genomen dan andere vormen van discriminatie, en dat is gevaarlijk. d) Sociale media versterken discriminatie meer dan dat ze inclusie bevorderen.

* :De gegevens worden vertrouwelijk gebruikt zodat het niet herleidbaar is naar de betreffende personen.

Bijlage 2: reflectie en bevindingen van dr. B. van den Berg

Stichting GIS

Betreft: uitvoering jongerendialoogproject

Utrecht, 15 augustus 2025,

Beste Rasit, Anne-Maria en Danielle,

Wat later dan gehoopt, maar met niet minder aandacht en belangstelling heb ik jullie rapport van de pilot 'interreligieuze dialoog met jongeren' gelezen.

Mijn algehele oordeel is dat jullie met zijn drieën, met de jongeren en met alle betrokkenen van verschillende organisaties heel zorgvuldig en respectvol hebben gewerkt. Dat is achteraf gezien een belangrijke reden geweest voor het grotendeels slagen van het pilotproject.

Die zorgvuldigheid in communiceren, dialogeren en organiseren hebben jullie niet alleen met het oog op het realiseren van de doelstelling bereikt (meer *sociale cohesie / sociale samenhang*, p. 3 en p. 15; bevorderen wederzijds begrip en het verkleinen van de maatschappelijke afstand tussen jongeren met diverse religieuze achtergronden), maar ook onderweg in de keuzes die jullie moesten maken ten gevolge van gebeurtenissen die de voortgang belemmeren of blokkeren. Daarin hebben jullie niet alleen zorgvuldig maar ook wijs en 'streetwise' gehandeld. Bijvoorbeeld door de dialoogsessies te verplaatsen naar kleinere steden omdat daar de interreligieuze ontmoeting wel kon plaatsvinden, en het bezoek aan de godshuizen te cancelen.

Dat jullie erin geslaagd zijn om ondanks belemmerende politieke gebeurtenissen die grote emotionele impact hadden op vooral moslimjongeren en Joodse jongeren, interreligieuze ontmoetingen gestalte te geven getuigt van grote didactische en communicatieve vaardigheden van jullie drieën als begeleiders.

In het hoofddeel van het rapport (p. 1-18) benoemen jullie een aantal factoren die bijgedragen hebben aan het slagen van de pilot:

- De ontwikkelde methodiek met nadruk op veiligheid, kleinschaligheid en relationele voorbereiding
- Het praktisch oefenen met vormen van dialoog voeren op basis van persoonlijke ervaringen, belevingen en denkbeelden en niet op basis van feiten
- Het naar elkaar leren luisteren en het zich leren inleven in wat iemand met een andere achtergrond ervaart
- Het respect leren opbrengen dat iemand anders er anders in staat dan jij, zonder dat dat minder is dan wat jij vindt.
- Het in kaart brengen vooraf hoe maatschappelijke spanningen van invloed zijn op het al dan niet willen of durven deelnemen aan een dialoogbijeenkomst
- Het niet geoefend zijn van vele jongeren in onze tijd in dialoogvaardigheden. Met als resultaat dat zij in onderwijs en opleiding, maar ook binnen de eigen

religieuze gemeenschappen onvoldoende worden uitgedaagd om tot een persoonlijke visie op leven, samenleven in deze gepolariseerde wereld te komen. Daardoor worden zij onvoldoende gesteund in school en religieuze organisatie om op een open en betrokken wijze 'geestelijk weerbaar' te zijn en veerkrachtig te leren handelen in maatschappelijke situaties.

Jullie vatten een en ander goed samen in de paragraaf 9 'Eindresultaten en conclusie':

- De uitgangspunten van het project zijn relevant en actueel en de gekozen aanpak werkt in de praktijk
- De combi van dialoogbijeenkomsten, methodische ondersteuning, goede voorbereidingstijd en betrokkenheid van lokale partners werkt goed
- Binnen de succesvolle interreligieuze dialoog met jongeren zijn veiligheid, kleinschaligheid en een goede voorbereiding essentieel

De factoren zoals genoemd bij paragraaf 10 'De geleerde lessen'

- Onder punt 2 de krachtige elementen in de opzet en de methodiek, waarbij ik benadruk 'het persoonlijk voorbeeld gedag van de trainers' en het 'samen eten'
- Onder punt 4 wat jongeren nodig hebben waarbij ik onderstreep de erkenning van 'de worsteling en de complexiteit' en de 'educatieve vormgeving van het dialogeren' gericht op geestelijke openheid en weerbaarheid en op het smeden van nieuwe netwerken over grenzen heen.

Tot slot besteed ik aandacht aan de 'aanbevelingen voor en toekomstgericht programma' (paragraaf 11): [en ik vul daarbij aan]

1. Investeer in continuïteit én verdieping. Alleen als uiteenlopende deelnemers langer met elkaar in gesprek gaan, ontstaat er wederzijds vertrouwen en ontstaan er issues waarin samengewerkt kan worden over grenzen heen. Bovendien kunnen de deelnemers en de trainers/docenten dan ook de volgende fase goed gaan verkennen: hoe leer je je in te leven in de leef- en denkwereld van de ander en daarover met elkaar van gedachten wisselen. Dat leidt tot meer kennis en inzicht in elkaars drijfveren.
2. Werk via lokale coördinatie: belangrijk om dat goed in te bedden in de diverse lokale religieuze organisaties. Bekijk of zo iemand door de organisatie ook enkele uren daarvoor vrijgesteld kan worden
3. Het aansluiten bij scholen. Er liggen meer mogelijkheden in het contact met docenten burgerschapsonderwijs, én docenten culturele en levensbeschouwelijke vorming!
4. De methodische aanpak ook theoretisch onderbouwen. Aansluiting bij het werk van o.a. Martin Buber, Ido Abram, Daniel Bohm, N. Burbules, Kieran Egan, Julian Stern en Paul Ricoeur lijkt mij heel zinvol om het praktisch werken met dialogeren ook flexibeler te maken. In mijn proefschrift uit 2014 besteed ik een heel hoofdstuk aan 'een goede dialoog voeren' aan de hand van inzichten van Martin Buber en Michael Bakhtin.
5. Het faciliteren van professionele begeleiding en landelijke ondersteuning. Wellicht kunnen de grote onderwijsorganisaties als Verus (christelijk onderwijs) en Vos/ABB voor het openbaar onderwijs. Vgl. Bas van den Berg & André Mulder (2027) *Leren van betekenis, dialogisch onderwijs op negen basisscholen*. Utrecht: Marnix Academie.

Ik voeg er nog twee aanbevelingen toe:

6. Verbreed de diversiteit in de groepen jongeren door ook jongeren met een niet-religieuze maar wel seculiere levensbeschouwing uit om deel te nemen aan een dergelijk project. Ook zij, een steeds groter wordende groep in onze samenleving, heeft te maken met maatschappelijke spanningen, zijn niet levensbeschouwelijk geletterd, d.w.z. zij worden veel te weinig uitgedaagd op scholen en opleidingen om hun eigen levensvisie/ levensbeschouwelijk visie op mens zijn, in deze wereld leven te ontwikkelen en te ontdekken wat van werkelijke waarde is in hun leven.

7. Betrek er goed docenten 'levensbeschouwelijke vorming en ontwikkeling' uit om met de jongeren een voor hen relevant en spannend thema vanuit meerdere perspectieven te verkennen.

Dit is mijn reflectie op jullie waardevolle en gedegen rapport,
In de hoop betrokken te blijven bij dit maatschappelijk urgente project, groet ik jullie
alle drie,

Hartelijke groet,

dr. Bas van den Berg
werkzaam vanuit zijn werkplaats voor dialogisch leren en spelen rond spirituele
bronverhalen 'Esprit de la Finesse'.